УДК 37.018.1(477)«1945/1991»:94
DOI https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.3.31

Лаврут Ольга Олександрівна
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
вул. Василя Стуса, 47, Краматорськ, Донецька обл., Україна
orcid.org/0000-0002-6915-7474

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Актуальність проблеми *обумолевлена роллю сім'ї у становленні та розвитку дитини. Особливо це стосувалося радянської доби другої половини ХХ ст., коли цей соціальний інститут формував на лише цінності родинного життя, а й був ретранслатором радянської ідеології.* ***Мета*** *статті полягає у вивченні ролі впливу сім'ї на школяра другої половини 1940-х – початку 1990-х рр.* ***Методами*** *дослідження стали проблемно-хронологічний, який дозволив охарактеризувати питання у хронологічному вимірі, описовий – яким послуговувались під час роботи із джерелами, аналітичний – розглядаючи окремі сюжети зазначеної проблематики та синтетичний – який дозволив здійснити узагальнення дослідження.* ***Результати дослідження.*** *У статті доведено, що, сім'я у радянському суспільстві відігравала неабияку роль. Дорослі дбали про своїх дітей, навчали, виховували. Вони цікавилися їх успіхами у школі, вчили уроки з ними, відвідували заклад, допомагали їм у разі потреби. З'ясовано, що трудове виховання залишалось актуальним, що пояснювалось не лише прагненням батьків долучити дітей до праці, а й держави – забезпечити економіку власними слухняними кадрами та вирішити демографічну проблему у країні. Акцентувалося на виконанні дітьми власних обов'язків вдома та виконанні домашніх завдань. Іноді вони відмовлялися від цього, вишукуючи своїм діям пояснення. Батьки розуміли, що це є важливим елементом життя їх дітей, тому наполягали на відповідній діяльності. Поряд із цим батьки показували і негативні приклади: пияцтва, гультяйства, байдужості до своїх дітей. Батьківські збори та громадськість засуджували це та здійснювали як превентивні заходи, так і заходи морального покарання. Таким дорослим ставили у приклад інших батьків, які дбали, цікавилися і турбувалися про своїх дітей. З'ясовано, що періодичні видання стали майданчиком для обговорення актуальних питань сімейного виховання, дописувачами яких були і батьки, і педагоги, і представники громадськості. Це підтверджує тезу про важливість заходів, які здійснювалися у школі та вцілому у суспільстві щодо дітей.*

Ключові слова: *школа, батьки, формування, обов'язки, форми роботи, діяльність, співпраця.*

Вступ. Актуальність теми обумовлена тим, що сім'я відіграє вагому роль у становленні та розвитку дитини. Шкільні роки є одним із провідних етапів на життєвому шляху. У другій половині ХХ ст. радянського періоду відбувався цілеспрямований наступ на загальнолюдські цінності та особистий простір людини.

Зазначене питання вивчали різні дослідники. Зокрема, В. Федяєва свою роботу присвятила особливостям сімейного виховання протягом ХІХ–ХХ ст., зосереджуючись на характеристиці кожного періоду. Щодо другої половини ХХ ст. радянської історії, то авторка акцентує на залученості сім'ї до реалізації інтернаціонального виховання, відбудови економічного потенціалу, вихованні на ідеях «Великої Вітчизняної війни», далі – трудового виховання, політехнізації. Школи-інтернати, які функціонували у цей час, покликані були «перебрати» сімейні функції виховання дітей на себе, а батьки, які були одинокими або не в змозі через низку причин займатися цим, працювали на промислових і сільськогосподарських підприємствах, різних установах та організаціях. Дослідниця зосередилась на формах і методах роботи із батьками,

© Лаврут О. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

діяльність яких мала бути спрямована на формування будівника нового суспільства. В. Федяєва проаналізувала і концепцію виховання В. Сухомлинського [19, с. 167–192], особливості виховання багатодітної сім'ї Нікітіних, які мали 7 дітей і описували власний досвід очікування, народження і їх розвитку [19, с. 193–210]. Авторка охарактеризувала й педагогічну спадщину О. Соловейчика [19, с. 212–219].

О. Гуменюк наголошує, що проблема вивчення сім'ї перейшла від демографії і домогосподарства до окремого напрямку досліджень. Вона приділила увагу радянській сім'ї від 1920–1990-х рр. Авторка проаналізувала середній вік створення сім'ї, кількість дітей у неї, «Кодекс про шлюб і сім'ю» 1969 р. Зазначені аспекти стосувалися колишніх республік СРСР [4, с. 229–237].

Предметом дослідження Ю. Тищенко є вивчення сімейної політики в УРСР у 1970-х–першій половині 1980-х роках. У роботі приділено увагу охороні материнства і дитинства, заохочення багатодітності, існуванні подвійної моралі. Держава намагалася контролювати і міжособистісні стосунки у сім'ях, здійснюючи перепони до розлучень. Основними причинами їх ставали такі: аморальність одного із подружжя, насилля над членами родини, байдужість, відсутність бажання жити для сім'ї. Фізичне покарання щодо дітей вважалося нормою і вдома, і в школі [17, с. 195–200].

Є. Чорноштан зупинився на огляді української сім'ї від давніх часів до сьогодення. Розвідці бракує статистичних матеріалів [20, с. 127–132]. О. Лаврут зосередилась на напрямках співпраці сім'ї і школи у другій половині 1940–на початку 1990-х років [8, с. 115–120]. Питання міжкультурної взаємодії та роль освіти у становленні особистості цікавили дослідників [2]. Педагогічні аспекти теж знайшли відображення [1, с. 125–129].

Мета дослідження полягає у характеристиці сімейного виховання учнівства в УРСР у другій половині 1940-х– початку 1990-х рр. **Завдання** роботи передбачають аналіз архівних та періодичних видань запропонованого дослідження; з'ясування основних акцентів у сімейному вихованні школярів; характеристика ставлення батьків до власних обов'язків та роль громадськості при цьому; окреслення перспектив наукових пошуків.

Методи дослідження. Під час роботи над саттею були використані такі методи: проблемно-хронологічний, який дозволив охарактеризувати питання у хронологічному вимірі, описовий – яким послуговувались під час роботи із джерелами, аналітичний – розглядаючи окремі сюжети зазначеної проблематики та синтетичний – який дозволив здійснити узагальнення дослідження

Результати. На усіх етапах існування радянської держави дітей мали виховувати відданими їй та ідеології комуністичного ладу. Саме сімейне виховання підпорядковувалось інтересам влади. У документах зазначалося, що діти радянської школи виховувалися культурними, освіченими патріотами, до кінця відданими своєму народові і справі комунізму, чесними, правдивими, наполегливими, непримиренними до ворогів. Це головне завдання школи. Але сама школа, тільки своїми силами не спроможна цілком реалізувати таке відповідальне державне завдання. Для досягнення цього педагоги повинні були мати зв'язок із сім'єю кожного учня. Вона мала створити позитивний мікроклімат для дітей. Ті дорослі, які це здійснювали, ставилися у приклад іншим [15, арк. 8].

Батьки реально жили життям власних і чужих дітей: «Чуйно ставилися до своїх обов'язків члени батьківського комітету СШ № 1 Жмеринки тт. Красняк, Дешпетова, Жмудь, Васильєва; члени батьківського комітету восьмирічної школи № 6 тт. Бармак, Кічанова, Сергеєва, Поплавська та ін.» [10, арк. 32].

Одним із напрямків виховання було трудове. У державі пропагувалась долученість дітей до праці різного спрямування. Якщо цього не здійснювати або здійснювати не у тому вигляді, як того вимагалося, то одразу вішався віповідний ярлик дармоїда, гультяя, особи, яка недостойна носити звання громадянина СРСР. Такі практики відбувалися ще змалечку. Особливу увагу на це звертали у старших класах. Професійна орієнтація також залишалася важливою складовою цього процесу. Дорослі акцентували, що долучали дітей до домашньої роботи, вони мали доручення та обов'язки. Залишалася частина батьків, яка не знала уподобання молодшого покоління, не спілкувалися серйозно про майбутній вибір професій [14, арк. 4–5].

Дорослі бідкалися, що зменшувалася кількість юнаків та дівчат, яка йшла на виробництво, зокрема у колгоспи, про що повідомляли на засіданні батьківського комітету Новопрокопівської середньої школи 17 лютого 1987 р.: «Батькам учнів 10 класу слід би задуматися над тим, що до нас, у колгоспне виробництво, все менше і менше приходить хлопців і зовсім не приходять дівчата. Чому? Мені здається, що ця проблема така наболіла, така актуальна, і якщо ми, батьки, не повернемося до неї обличчям, не оцінимо серйозно всієї ситуації, то через 2–3 роки тих, хто іде на пенсію, частину нас з вами, ніким буде замінити». Це пояснювалося неперспективним розвитком села та його інфраструктури, ставленням вцілому держави до нього та його жителів, демографічною ситуацією в колишній країні, про що зазначали далі: «Звичайно, потрібні кадри, але, якщо їдеш у місто, щоб працювати двірником або санітаркою, то це ж успіхом можна робити в селі. Адже нам сьогодні крім доярок, потрібні і медсестри, і санітарки, і продавці, і повари і безліч інших професій. Мені здається, що в цьому плані наше правління колгоспу і виконком сільської Ради зайняли якусь не певну позицію. На соціальний культурний розвиток майже не звертається увага. Житла будується мало і дуже неякісне, молодь приходе на сільськогосподарське виробництво і не отримує реальної підтримки, в більшості випадків до неї відносяться скептично, тому і вимагає вона кращого». Враховуючи це, батьківський комітет школи звертався до зазначених організацій з проханням перегляду їх позиції та «закріплення молоді на селі і провести загальні батьківські збори разом з учнями та представниками колгоспу» [14, арк. 4–6].

Батьки переймалися й питанням контролю за підготовкою учнями домашніх завдань та дотриманням ними режиму дня. Залишалася частина дітей, яка систематично цього не робила, порушувала денний режим у школі, як правило ті з учнів, які не встигали з предметів і були порушниками дисципліни. А їх батьки на це не реагували. Таким дорослим батьківські комітети виносили догану, повідомляли подібну інформацію за місцем їх роботи. Ці питання контролювалися головою батьківського комітету [14, арк. 5].

Батьки допомагали дітям, де могли: хто добрим словом, хто порадою, хто іншим. Не всі дорослі розуміли контроль за цією справою. Чому? Справа в тім, що до 9 класу діти перебували у ГПД і там робили домашні завдання, а у старших класах підготовка відбувалася вдома і учні, котрі не мали навичок самостійної роботи – ухилялися від неї. Часто лише 4–5 осіб готові до уроку. Коли учителі з'ясовували причини невиконання, то об'єктивних не виявляли. Коваленко В.П. зазначила: «Ми живемо у вік технічної інформації, постійно нових наукових відкриттів, батьки дуже загружені на роботі, по виконанню різноманітних громадських доручень, але це ні в якій мірі не знімає з них відповідальність за навчання і виховання дітей, і дуже прикро сьогодні слухати, що частина батьків не звертає зовсім, або звертає недостатню увагу на навчання дітей». Тому, навіть розробляли, складали і давали дорослим рекомендації з контролю виконання домашніх завдань і через певний проміжок часу перевіряли їх виконання [13, арк. 35].

Один із баьків зазначав: «Мій син навчався слабо в молодших класах, а зараз взагалі він, дійсно, дома ніколи не готує уроки, говорячи, що все виконав у школі». Скоріше, учневі не хотілося і вдома порсатися із завданнями, а батьки не контролювали цей процес. Рубець З. відзначила: «А моя дочка відчуває труднощі з математики, допомогти їй я не в змозі, бо само мало знаю програму, добре, що старші діти допомагають, а контролювать – я контролюю». Воронова Л.: «Із кожним днем я спостерігаю, що син все більше і більше лінується. Я довго думала над цим і прийшла до висновку, що виною цього є повна забезпеченість». Тобто, дитина не бачила жодних перешкод, їй легко вдавалися справи, оскільки фактично за неї робили дорослі, ніякої цілеспрямованості та сили волі у неї не було [13, арк. 47].

Необхідно відмітити, що сім'я на дітей впливала і позитивно, і негативно. Водночас одна із директорок, Кобець Т.А., зазначала: «У нас є велика кількість дітей, яка перебуває під негативним впливом сім'ї. Постійно п'янствують і порушують трудову дисципліну: Вольвач Н.І., Любач В і Любач І. Г., Кирильченко Т.П., Прихідько Т.А. і Прихідько М.Я. І недивно те, що і діти їх часто пропускають школу без поважних причин, ростуть нечемними, погано навчаються. Звичайно, дуже прикро, що батьки, які не приділяють уваги вихованню своїх дітей ігнорують запрошення, не з'являються ні до вчителів, ні до батьківського комітету». Мати п'ятьох

дітей, Рубець З., говорила, що вона не уявляла, як можна без уваги залишати їх, адже це такий «…податливий матеріал, який вбирає в себе все негативне і все позитивне». На це директорка відповіла, що таких дорослих необхідно було притягувати до суворої відповідальності перед законом за безпідставне ухиляння від своїх батьківських обов'язків. Тому, батьки просили адміністративну комісію комітету розглянути питання про систематичне пияцтво і порушення норм соціалістичного співжиття такими батьками [13, арк. 15].

Дорослі засуджували погану поведінку учнів: «Сніжко К.А. гнівно осудила негідну, не учнівську поведінку Гавалко С., Оболкіної Л., Тараненка В., Шатохіна Д.», Гордієнко Л.І. звернула увагу членів батьківського комітету на те, що їх батьки мало уваги приділяють питанням організації вільного часу учнів. Діти вдома зовсім не допомагають батькам, вони нічим не зайняті. Батьки не контролювали де бували діти ввечері, в колі яких друзів. Кобець Т.А. відмітила, що послаблення контролю за поведінкою дітей вдома з боку батьків призводило ще й до того, що учні погано навчалися, пропускали уроки без поважних причин. Цим батькам рекомендували дбати про власних дітей, у протилежному випадку до них використовували більш суворі адміністративні стягнення [13, арк. 9].

Обговорювали поведінку та питання виконання батьківських обов'язків окремими батьками. Ось один із прикладів: «У сім'ї Приходьків шестеро дітей, дві старші дочки сімейні, Люда, Сергій та Таня навчаються в школі, Валерій в дитячому садку. Віктор Романович та Тамара Адамівна майже повністю усунулися від виховання своїх дітей, систематично пиячать, дома влаштовують бійки, скандали, нецензурно лаються, все це при дітях. Сергій, навчаючись у 6 класі вже постійно куре, вживає спиртні напої, виражається нецензурними словами, надзвичайно дразливий, грубий в поводженні з товаришами і вчителями. Люда стала погано вчитися, часто пропускає школу, допізна гуляє, додому з'являється далеко за північ. Батьки на це не звертають ні найменшої уваги. Вони неодноразово визивалися до школи, класні керівники неодноразово були у них вдома. Батьки обіцяли зайнятися вихованням, але все залишалося незмінним». Деякі дорослі виступали на зборах і різко засуджували поведінку таких батьків, вважаючи її негідною. Одна із мам висловилася: «Ніякі вмовляння, ніяка робота з цими батьками не дає ніякого результату. Ці люди зовсім забули про свої батьківські обов'язки, на виховання своїх дітей на звертають ніякої уваги». Після цього батьківський комітет поставив питання перед адміністрацією сільської Ради та відповідними районними організаціями про відправлення матері на примусове лікування [13, арк. 6].

На батьківські збори запрошували батьків, щоб вони поділилися власним досвідом виховання або навпаки – засуджували методи взаємодії зі своїми дітьми. Серед них були і Рубець З.І , Кирильченко Г.П. Коли перша – взірець порядності, чесності, високої принциповості, в такому ж дусі виховує трьох своїх дочок, то таких слів не можна сказати про «…Кирильченко Г.П., якій за п'янками, за гульками ніколи звертати увагу на виховання своєї дочки». Рубець З. говорила: «У мене 5 дітей, всі дівчата, мороки з ними не так і багато, бо всі вони приучені робити самостійно, але я постійно контролюю всі їх вчинки та навчання, ніколи не випускаю їх із поля зору. І мені дуже дивно, що Кирильченко Г. не знає чи їла дитина, чи ні, чи була вона в школі чи ні. Слід би тобі, Галино, задуматися над тим, що чекає тебе в старості і якою в життя піде твоя дитина». Результатом цього спілкування стала обіцянка Кирильченко Г. про припинення всіляких неподобств у поведінці, більше звертати увагу на виховання власних дітей і прохали адміністративну комісію при виконавчому комітеті сільської ради розглянути її поведінку, прийнявши більш суворі заходи покарання за ухилення від нормального виховання дітей [13, арк. 13]. Батькам могли давати час на «виправлення», а потім батьківський комітет проводив рейди-перевірки виконання рекомендацій. Дорослим, чиї діти не дотримувалися режиму, вказували на посилення контролю за цим [13, арк. 24].

Деякі батьки продовжували ігнорувати, а деякі відзначали: «Я сам ніколи не порушував трудової дисципліни і не прихильник п'янок і скандалів, тому вважаю, що вчинок мого сина заслуговує осудження і покарання. Я дуже багато говорив із сином на цю тему, думаю, що такий вчинок з його боку був останнім. А взагалі, ми батьки, все-таки мало приділяємо увагу своїм

дітям і хапаємося за виховання лише тоді, коли трапляється якесь лихо. Я багато думав над цим питанням». Ще одна думка про це Мізиної А.А.: «Син у мене надзвичайно важкий і багато в чому винна я сама. Він часто чув і лайки, і бійки. Звичайно, у всьому тільки моя вина. Тепер мені надзвичайно важко з ним. Він майже не признає мого авторитету, а це надзвичайно важко. Правда, в останній час він став трохи врівноваженішим і спокійнішим. Я прошу батьківський комітет надати мені допомогу у вихованні сина» [13, арк. 33].

«… Діти б'ються, крадуть із карманів. А все це іде від нас, батьків, бо вони повторюють все те, що ми маємо під магазинами… Не завжди ходять у формі (що можна було пояснити матеріальними нестатками українців того часу – авт.), ходять не стрижуться. Ось за цим батьки повинні слідкувати. І малі ходять на відеофільми» [15, арк. 21–22].

Задля просвітницької діяльності серед батьківської спільноти у школах працювали кабінети педагогічної освіти батьків, де була зібрана необхідна методична, педагогічна та довідкова література з питань сімейного виховання, обладнані куточки учня в домашніх умовах, представлені зразки шкільної форми. Проводили спільні спортивні, кулінарні конкурси. У сім'ях мали акцентувати на ролі матері – берегині домашнього вогнища, трудівниці, учасниці «Великої Вітчизняної війни» і учасниці жіночого руху за права [15, с. 3].

У періодичних виданнях, які були масовими і розраховані на широке коло читачів, часто писали, як правило, лише про позитивні риси, явища та події, які відбувалися у школі та громадськості. Тому, читаючи їх рядки, необхідно було критично оцінювати запропонований матеріал. На шпальтах періодики писали: «…Можна назвати десятки прізвищ батьків, котрі під впливом громадськості покінчили із легковажним або безвідповідальним ставленням до виховання дітей, глибше усвідомили свої обов'язки» [12, с. 3].

У рубриці «Сімейна педагогіка» газети «Радянська освіта» надходили різні листи: від батьків, педагогів, колишніх педагогів, представників громадськості, які ділилися власними думками. Один із таких листів, написаний учителем-пенсіонером Йосипом Івановичем Швидем з Полтави під заголовком «Перший соратник учителя». У ньому зазначається не лише про використання ефективних форм та методів у навчально-виховному процесі в школі, а й поза нею, «щоб виховання було ідейно насиченіше, морально багатше, естетично яскравіше, розумово творче». Роль при цьому мали відігравати батьки, котрі повинні були ходити до школи не лише за викликом класних керівників. «Треба, щоб батьківські збори стали справжньою школою для тих, хто виховує дітей удома; щоб кожна зустріч з педагогами збагачували тат і мам знаннями виховательської технології, етикою сімейних відносин; щоб батьківські комітети у школах перетворилися у справді надійні містки між родиною й педагогічними колективами». Учитель пропонував на серпневих конференціях педагогів додати секцію, котра була б присвячена саме цим питанням [2, с. 4].

На шпальтах періодичних видань демонстрували позитивні приклади із життя людей. На особливу увагу заслуговували багатопоколінні та великі родини. Марина Андріївна Бруханевич – ось один із таких прикладів, про яку писали на сторінках «Радянської освіти». Вона мала 10 дітей, 18 онуків, 7 правнуків, які без будь-якого запрошення приїздять до своєї мами, бабусі, прабабусі – «бази», як вони називали її. «Радіє серце матері. Ось уже й хустка мокра від сліз, що мимоволі набігають… Люди щасливі простим земним щастям, яке випадає тільки тим, хто твердо стоїть на землі. І цьому їх навчила матір. Навчила своїм прикладом, своїм трудовим, не завжди легким, життям».

Інший приклад – представники династії Дусанських працювали у школах міста Києва. Серед них були такі: заслужений учитель УРСР, відмінник народної освіти, депутат Київської міської Ради народних депутатів, учителька молодших класів середньої школи № 124 Любов Миколаївна Дусанська, її дочка Лариса Анатоліївна – учителька російської мови та літератури середньої школи № 77 та її дідусь – учитель математики Василь Михайлович Дусанський [3, с. 4].

Проводили спільні заходи із батьками. Заступник директора Грукської середньої школи Охтирського району Сумської області В. Лавріненко, яка була і вчителем української філології, запропонувала шестикласникам провести родинний урок, що зустріли оплесками. Запитання

планували ставити татові, а завдання мала виконати мама і подивитися чи співпадали відповіді. Діти зраділи, говорячи, що нехай батьки побудуть на їхньому місці – як воно – вчити, знати і відповідати. Але потім трохи принишкли, бо знали, що батьки мало часу проводили з ними, особливо татусі, хіба що трохи побігають, пограють у футбол. Все ж, діти готувалися. Вони прикрасили столи виробами, створені власноруч, приготували страву української національної кухні, ділячись рецептами із присутніми та мали підготувати українську народну пісню, думу, колядку, щедрівку, танець або інсценізувати народну казку. Діти разом з батьками вдома випилювали, витинали, випалювали, розписували, малювали, в'язали, гортали бабусині записники з рецептами, навідувалися у гості, співали, заучували напам'ять. «Рипіли двері сільської бібліотеки, а вдома біля книжкових полиць могли зіткнутися відразу всі члени сім'ї. Заклопотані батьки уважніше, ніж будь коли, цікавилися шкільною програмою з літератури». Свято відбувалося в «Остаповій криниці» – етнографічному куточку з дерев'яним будиночком, змайстрованим народними умільцями на честь 100-річчя з дня народження їх земляка Остапа Вишні. У світлиці – піч, розмальована півниками, різьблені столи та лавиці. Шестикласники вітали гостей:

Я з того краю, де дубки і люди мужні, коренасті,
Де поле пахне до глибин ласкавим небом голубим…
Блакитний Псел, Сула ясна колишуть вигуки чаїні.
Цей щедрий край – то Сумщина, вишнева гілка України.

Учні читали вірші, просячи вболівальників їх продовжити: «Тече вода із-за гаю…», «І золотої, і дорогої…», «Сонце заходить, гори чорніють…», «Сім'я вечеря коло хати…», «І мене в сім'ї великій…». Вгадували Івасика Телесика, Язикату Хвеську, Марусю Богуславку. «… А на столах аж дух забивали вареники, гречаники, галушки, пампушки з часником, домашня ковбаса, узвар, хліб» [7, с. 3].

У періодичних виданнях читачів знайомили із українським фольклором, в тому числі, в контексті взаємостосунків у сім'ях. Друкували легенди, перекази, різні бувальщини із різних регіонів. До уваги історія, яку розповіла Марія Семенівна Охріменко від свого діда ще до Другої світової війни. Була собі сім'я, у якій жила старенька бабуся. Одного разу до сина звернувся батько із проханням підготувати візок для неї. Хлопець запитав: «Куди ми, тату?», – на що останній відповів: «До старого шахтного обвалу, бо яка від старої користь, коли тільки сидить, молочко попиває, а робити вже нічого не ладна…». Вони підійшли до шахтного шурфу (а було це на Криворізьких рудниках) і батько тихенько пустив возика. Син закричав: «Що ви наробили, тату? Навіщо і возика кинули? А коли прийде час, на чому тоді я вас відвезу на звалище!?». Автор продовжував: «Батько подивився на сина й наче прокинувся, ніби полуда з очей спала, гірко заплакав, аж затрясся, і поліз до ями – витягати матір, а заодно і возика…». Так, звертали увагу читачів на силу притчі про обов'язок дітей перед батьками й про виховання поваги до людей похилого віку. У іншій казці-легенді, записаній на Криворіжжі від Олега Васильовича Борозни, йшла розповідь про те, що у давні часи на місця, де мешкали слов'янські племена напали суховії, чорний мор пробіг, що вже й жити нічим було. Тому, захвилювалася молодь: навіщо нам старці? Не сіяли, не полювали, останнє від малих дітей віддавали їм. Вирішили усіх до Зміїного урвища покидати, повиносили своїх бабусь і дідусів. Але у племенах достатку більше не стало, порядку не додалось, щастя не з'явилося. Проте у одній сім'ї Добряченків старший син не зробив те, що інші. І батько Мирослава порадив навчити племена уникати збройної зустрічі з кочівниками, спрямувавши потік ворогів у Голий Край, де несподівано вдаривши із засади, подолати непроханих завойовників, де і загинули основні загони кочівників. А хто врятувався, той біг і кричав: «Карачун», що означало «чорна смерть». З тих пір і місцевість назвали «Карачуни».

Іншим разом батько сказав Мирославові, що буде скоро засуха і необхідно порадити людям, щоб ті прорили канави від ріки до Крутої балки і наповнили її водою. А люди думали, що це

Мирослав сам до цього додумався. Коли вони у нього запитали, то він сказав, що не зганьбив себе та свого батька. Захвилювалися усі, адже несправедливо віднеслися до свого старшого покоління. І зробили із того батька Мирослава собі старійшину. Вважається, що з тих пір у слов'ян ніколи не підводиться рука на старих. Проте трапляються й інші випадки, коли діти віддавали власних батьків до «державного закутку для убогих», пояснюючи вчинок тим, що старі доглянуті. Можна навести чудовий приклад із життя африканських племен, коли ті знали свій родовід аж до чотирнадцятого коліна [18, с. 3].

Держава пропонувала здійснювати різні заходи, спрямовані на реалізацію сімейного виховання. Ще на серпневій конференції учителів міста Києва, яка відбулася 25–27 серпня 1950 р., наголошували на розгортанні лекційної роботи серед батьків [11, арк. 163]. На виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовка їх до праці» педагогічні колективи шкіл за сприяння громадських організацій з-поміж навчальних завдань мали виховувати в учнів любов до праці, повагу до людей праці і готовність працювати у матеріальному виробництві, практично застосовувати набуте у повсякденному житті [5, с. 32].

«На сучасному етапі головним в ідеологічній роботі наша партія вважає виховання всіх трудящих у дусі відданості Вітчизні, комуністичного ставлення до праці, подолання буржуазних поглядів, всебічний і гармонійний розвиток особи». Дрогобицький міський і районний комітети Компартії УРСР, міської і районної рад депутатів трудящих Львівської області у 1964 р. ініціювали проведення районного зльоту батьків з цього питання. Захід відбувся у районному Будинку культури, учасниками якого стали голови батьківських комітетів, директори шкіл, секретарі партійних організацій, голови виконавчих комітетів сільських Рад. Недивно, що головною доповіддю була – «Роль і завдання сім'ї, школи та громадськості в ідейно-політичному вихованні молоді», яку презентував секретар райкому КП УРСР Д.І. Паламарчук. Тут зазначалося: «Наші діти – найбагатші у світі спадкоємці. Батьки і вчителі, старші брати і сестри передають свій досвід, бойові і трудові традиції, скарбницю ленінських ідей, знання, які виробило людство на протязі століть…». Очевидним є офіційні ідеологічні наративи щодо цього питання. На загальних зборах колгоспників часто обговорювалися питання про роль батьків у вихованні дітей, на засіданнях сільвиконкомів заслуховувалися звіти тих, чиї діти мали низькі знання з основ наук, погано відвідували школу, порушували дисципліну. А справи окремих передавалися навіть до товариського суду. Активісти ради сприяння шкіл створювали й радіоуніверситет для батьків, і два рази щомісяця з лекціями та доповідями на теми виховання виступали учителі, батьки і представники радянської номенклатури [16, с. 3].

Існували заповіді сімейного життя. «Підвищення культури праці, побуту і людських відносин – це самовиховання, самовдосконалення, особистості, це стремління і вміння кожного із нас пізнати самого себе, оволодіти собою, робота над собою, постійно звіряти свої вчинки з інтересом суспільства, колектива… з високим принципом морального кодекса будівника комунізму». Важливим кроком до створення сім'ї було укладання шлюбу та весілля. Ю. Тищенко акцентує про сором'язливість і навіть неприпустимість розмов про статеве виховання. Про це згадували, як правило, у старших класах школи. Натомість це питання перекладали на розсуд батьків, які теж не розповсюджувались із відповідною тематикою, ніяковівши і керуючись принципом «життя навчить». Недивно, що траплялась вагітність дівчат ще у школі. Залишалися стереотипи щодо ролі чоловіка і жінки у суспільстві та сім'ї, що набули поширення у радянському суспільстві під прикриттям турботи про своїх громадян та реалізації їх прав та можливостей [17, с. 195–200].

Висновки. Сім'я відігравала вирішальну роль у формуванні і розвитку учнівства. Її внутрішнє життя стало дзеркальним відображенням моделі поведінки дитини. Заклади освіти та громадськість намагались контролювати ці процеси. З одного боку, це було однією із їх суспільних функцій, з іншого – через них держава реалізовувала власну політику, спрямовану на формування будівника власної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy, tom 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze, red. T. Maresz, K. Grysińska-Yarmula. Wydawnictwo UKW. Bydgoszcz, 2017. 304 s.

2. Furmańska M. Tendencje reformowania systemów edukacji pedagogicznej. *Czasopismo naukowe Wydziału Pedagogiki i Psychologii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku*. Białystok : Wydawnictwo «Trans Humana». uniwersytet, 1996. С. 125–129.

3. Гальченко В. На уклін до матері *Радянська освіта*. 1981. 13 серпня. С. 4.

4. Гуменюк О. Соціальний портрет радянської сім'ї. *Eminak.* 2021. № 2 (34). С. 229–237. https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).530.

5. Документи перевірок шкіл району (акти, інформації, висновки) за 1977 – 1978 роки. // Державний архів Вінницької області 1964 р. Ф Р. 6014. Документи перевірок шкіл району (акти, інформації, висновки) за 1977–1978 роки. 1977–1978 рр. Оп. 1. Спр. 352. 193 арк.

6. Кременчугська О. Перший соратник учителя. *Радянська освіта.* 1981. 13 серпня. С. 4.

7. Лавріненко В. Родинний урок. *Радянська освіта.* 1990. 20 березня. С. 3.

8. Лаврут О. О. Співпраця школи УРСР з батьківською громадою у другій половині 1940–на початку 1990-х років. *Hileya: Scientific Bulletin.* 2019. № 149. С. 115–120.

9. Лехман Т. Діалоги *Радянська освіта*. 1990. 30 березня. С. 5.

10.Матеріали про роботу шкіл у містах області (доповідні записки). 28 травня–22 червня 1964 р. // Державний архів Вінницької області 1964 р. Ф Р. 4897. Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної Ради народних депутатів (1936–1990 рр.). Оп. 7. Спр. 10. 97 арк.

11. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста Умань. 25–27 серпня 1950 року. 1950 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р 144. Відділ народної освіти Київської обласної Ради народних депутатів, м. Київ (1931–1988 рр.). Оп. 8. Спр. 45. 168 арк.

12. Повар Є. Педагогічний всеобуч. Аудиторія: школа, завод. *Радянська освіта*. 1981. 15 липня. С. 3.

13. Протоколы общешкольного родительского комитета: 1981–1986 гг. // Державний архів Запорізької області. Ф Р. 5679. Новопрокопівська середня школа, с. Новопрокопівка Токмацького району (1944–1987 рр.). Спр. 50. 50 арк.

14. Протоколы общешкольного родительского комитета: 6 июня 1986 г.–14 сентября 1990 г. // Державний архів Запорізької області. Ф Р. 5679. Новопрокопівська середня школа, с. Новопрокопівка Токмацького району (1944–1987 рр.). Спр. 59. 23 арк.

15. Протоколы педагогических советов школы: 1961–1963 гг. // Державний архів Запорізької області. Ф Р. 5679. Новопрокопівська середня школа, с. Новопрокопівка Токмацького району (1944–1987 рр.). Оп. 1. Спр. 5. 80 арк.

16. Справа сім'ї, школи, громадськості/ *Радянське слово*. 1965. 16 квітня. С. 3.

17. Тищенко Ю. А. Сім'я в радянській Україні у 1970-х–на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2017. Вип. 48. С. 195–200.

18. Федоренко Д. Візок для тата. *Радянська освіта*. 1990. 6 жовтня. С. 3.

19. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX століття). Херсон: РІПО, 2010. 348 с.

20. Чорноштан Є. Історія та еволюція української сім'ї: аналіз проблем і шляхів їх вирішення. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. 2025. 1 (66), 127–132. https://doi.org/10.32689/maup.psych.2025.1.19.

21. Шануймо матір. *Радянська освіта*.1990. 3 липня. С 3.

REFERENCES

1. Dobre i złe sąsiedztwa (2017). *Od konfliktu do współistnienia i współpracy, tom 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze, red. T. Maresz, K. Grysińska-Yarmula*. [Good and Bad Neighborhoods. From Conflict to Coexistence and Cooperation, Volume 2: Neighbors in Historiography, Education, and Culture, eds. T. Maresz, K. Grysińska-Yarmula]. Wydawnictwo UKW. Bydgoszcz. 304 s. [In Poland].

2. Furmańska, M. (1996). Tendencje reformowania systemów edukacji pedagogicznej. [Tendencies in Reforming Pedagogical Education Systems]. *Czasopismo naukowe Wydziału Pedagogiki i Psychologii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku*. Białystok : Wydawnictwo «Trans Humana». uniwersytet. S. 125–129. [In Poland].

3. Halchenko V. (1981, Serpen 13). Na uklin do materi [Bowing to the Mother]. *Radianska osvita*, S. 4. [In Ukrainian].

4. Humeniuk, O. (2021). Sotsialnyi portret radianskoi simi [Social portrait of the Soviet family]. *Eminak*. 2 (34), S. 229–237. https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).530 [In Ukrainian].

5. Dokumenty perevirok shkil raionu (akty, informatsii, vysnovky) za 1977–1978 roky. F R. 6014. Dokumenty perevirok shkil raionu (akty, informatsii, vysnovky) za 1977–1978 roky. 1977–1978 rr. Inventory 1. File 352. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia [In Ukrainian].

6. Kremenchuhska O. (1981, Serpen 13). Pershyi soratnyk uchytelia [The first comrade of the teacher]. *Radianska osvita*, S. 4. [In Ukrainian].

7. Lavrinenko V. (1990, Berezen 20). Rodynnyi urok [Family Lesson]. *Radianska osvita*, S. 3. [In Ukrainian].

8. Lavrut, O. O. (2019). Spivpratsia shkoly URSR z batkivskoiu hromadoiu u druhii polovyni 1940–na pochatku 1990-kh rokiv [Cooperation of the Ukrainian SSR school with the parent community in the second half of the 1940s–early 1990s]. *Hileya: Scientific Bulletin,* 149, S. 115–120. [In Ukrainian].

9. Lekhman T. ((1990, Berezen 30). Dialohy [Dialogues]. *Radianska osvita,* 5. [In Ukrainian].

10. Materialy pro robotu shkil u mistakh oblasti (dopovidni zapysky). 28 travnia–22 chervnia 1964 r. [Materials on the work of schools in the cities of the region (reports). May 28–June 22, 1964]. F R. 4897. Oblasnyi viddil narodnoi osvity vykonavchoho komitetu Vinnytskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ (1936–1990 rr.). Inventory 7. File 10. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia [In Ukrainian].

11. Materialy serpnevoi narady vchyteliv shkil mista Uman. 25–27 serpnia 1950 roku. 1950 r. F. R 144. Viddil narodnoi osvity Kyivskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ, m. Kyiv (1931–1988 rr.). Inventory 8. File 45. State Archives of the Kyiv Region, Kyiv [In Ukrainian].

12. Povar, Ye. (1981, Lypen 15). Pedahohichnyi vseobuch. Audytoriia: shkola, zavod [Pedagogical comprehensive. Audience: school, factory]. *Radianska osvita,* S. 3. [In Ukrainian].

13. Protokoly obshcheshkolnoho rodytelskoho komyteta: 1981–1986 hh. [Protocols of the school-wide parent committee: 1981–1986]. F R. 5679. Novoprokopivska serednia shkola, s. Novoprokopivka Tokmatskoho raionu (1944–1987 rr.). Inventory1. File 50. State archive of Zaporizhia region, Zaporizhia [In Ukrainian].

14. Protokoly obshcheshkolnoho rodytelskoho komyteta: 6 yiunia 1986 h.–14 sentiabria 1990 h. *State archive of Zaporizhia region*. F R. 5679. Novoprokopivska serednia shkola, s. Novoprokopivka Tokmatskoho raionu (1944–1987 rr.). Inventory 1. File 59. State archive of Zaporizhia region, Zaporizhia [In Ukrainian].

15. Protokoly pedahohycheskykh sovetov shkoly 1961–1963 hh. [Protocols of the pedagogical councils of the school: 1961–1963]. F R. 5679. Novoprokopivska serednia shkola, s. Novoprokopivka Tokmatskoho raionu (1944–1987 rr.). Inventory 1. File 5. State archive of Zaporizhia region, Zaporizhia [In Ukrainian].

16. Shanuimo nashu matir [Let us honor our mother] (1990, Lypen 3). *Radianska osvita*, S. 3.

17. *Sprava simi, shkoly, hromadskosti* [The case of family, school, society] (1965. Kviten 16). Radianske slovo, S. 3. [In Ukrainian].

18. Tyshchenko, Yu. A. (2017). Simia v radianskii Ukraini u 1970-kh–na pochatku 1980-kh rokiv: pohliad iz sohodennia [Family in Soviet Ukraine in the 1970s–early 1980s: a view from the present]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 48, S. 195–200 [In Ukrainian].

19. Fediaieva, V. L. (2010). *Simeine vykhovannia v istorychnii retrospektyvi (druha polovyna XX–XX stolittia)* [Family Education in Historical Retrospect (Second Half of the 19th – 20th centuries).]. Kherson: RIPO, 348 s. [In Ukrainian].

20. Fedorenko D. (1990, Zhovten 6). Vizok dlia tata [A Stroller for Dad]. *Radianska osvita*, S. 3. [In Ukrainian].

21. Chornoshtan, Ye. (2025). Istoriia ta evoliutsiia ukrainskoi simi: analiz problem i shliakhiv yikh vyrishennia [History and evolution of the Ukrainian family: analysis of problems and ways to solve them]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia,* 1 (66), S. 127–132. https://doi.org/10.32689/maup.psych.2025.1.19 [In Ukrainian].

Lavrut Olga Oleksandrivna
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Social, Humanitarian and Media Education
Donetsk In-Service Teacher Training Institute
47, Vasylia Stusa str., Kramatorsk, Donetsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6915-7474

FAMILY EDUCATION OF PUPILS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF 1940S–EARLY 1990S

Problem. *The relevance of the problem is conditioned by the role of the family in the formation and development of a child. This was especially true of the Soviet era of the second half of the twentieth century, when this social institution not only formed the values of family life, but also was a relay of Soviet ideology.* ***The purpose*** *of the article is to study the role of the family's influence on a schoolchild in the second half of the 1940s – early 1990s.* ***The research methods*** *were problem-chronological, which allowed to characterize the issue in a chronological dimension, descriptive – which was used when working with sources, analytical – considering individual plots of the specified problematic and synthetic – which allowed to generalize the research.* ***Research results.*** *The article proves that the family played a significant role in Soviet society. Adults took care of their children, taught them, and raised them. They were interested in their success at school, taught them lessons, visited the institution, and helped them when necessary. It was found that labor education remained relevant, which was explained not only by the desire of parents to involve children in work, but also by the state – to provide the economy with its own obedient personnel and solve the demographic problem in the country. The emphasis was on children fulfilling their own duties at home and completing homework. Sometimes they refused to do this, looking for explanations for their actions. Parents understood that this was an important element of their children's lives, so they insisted on appropriate activities.*

Along with this, parents also showed negative examples: drunkenness, idleness, indifference to their children. Parents' meetings and the public condemned this and carried out both preventive measures and measures of moral punishment. Such adults were set as an example for other parents who cared, were interested in and worried about their children.

It was found that periodicals became a platform for discussing topical issues of family education, the contributors to which were both parents, teachers, and representatives of the public. This confirms the thesis about the importance of measures that were carried out at school and in society as a whole regarding children.

Key words: *school, parents, formation, responsibilities, forms of work, activity, cooperation.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 02.11.2026